

Konieczność nowych regulacji prawnych i administracyjnych dotyczących aktualnej struktury form ochrony przyrody w Polsce na podstawie doświadczeń z Puszczy Białowieskiej

WSTĘP

Spory i dyskusje dotyczące Puszczy Białowieskiej obejmowały wiele zagadnień¹. Jednym z najważniejszych było zwalczanie gradacji kornika drukarza poprzez wprowadzenie tzw. „cięć sanitarnych” w drzewostanach świerkowych; innym – sposoby ekonomicznego wykorzystania obszaru Puszczy Białowieskiej w celach pozaprodukcyjnych; zaś niewątpliwie najważniejszym był sposób i zakres przestrzenny ochrony przyrody puszczańskiej, w tym ochrony procesów ekologicznych, ekosystemów, gatunków i krajobrazu tego kompleksu leśnego².

Ochrona przyrody w Puszczy Białowieskiej obejmuje niemal wszystkie formy ochrony występujące w ustawie o ochronie przyrody. Ponadto mamy tu inne – pozaustawowe – formy ochrony, takie jak rezerwat biosfery czy obiekt światowego dziedzictwa, wprowadzone na mocy porozumień z UNESCO, agendą ONZ³.

Zarząd nad tym obszarem sprawują służby Lasów Państwowych oraz Białowieskiego Parku Narodowego. Zagmatwane struktury zarządzania wyższych szczebli administracji oraz niejasne przepisy

¹ Z. Witkowski, *The Białowieża Forest controversy in the light of the world dispute in 1124 conservation biology*. „Forest Research Papers” 78: 2017, s. 347–356.

² M. Blicharska i in., *Between biodiversity conservation and sustainable forest use – a multidisciplinary assessment of the emblematic Białowieża Forest case*. „Biological Conservation” 248: 2020, 108614.

³ Z. Witkowski, op. cit.

w odniesieniu do poszczególnych form ochrony przyrody i relacji między nimi, w przypadku nakładania się na tym samym obszarze kilku form ochrony, są kolejnym powodem do sporów i nieporozumień. Dlatego też w niniejszym artykule pragnę przedstawić przynajmniej część problemów związanych z ochroną Puszczy Białowieskiej, wynikających z niedoskonałości prawa ochrony przyrody oraz niejasności relacji między różnymi instytucjami odpowiedzialnymi za ochronę przyrody w Polsce i na forum międzynarodowym.

Aktualnie istnieje kilka propozycji dotyczących kompleksowego rozwiązania ochrony przyrody w Puszczy Białowieskiej. Dwa z nich opierają się o dwie różne formy ochrony – park narodowy z jednej strony i obiekt światowego dziedzictwa z drugiej⁴. Celem niniejszego artykułu jest krytyczne przedstawienie rozwiązania opartego o wprowadzenie drugiego z proponowanych wyżej rozwiązań. Wymaga to jednak zmian w ustawie o ochronie przyrody i uzupełnienie jej o nowe formy ochrony, uwzględniające międzynarodowe porozumienia, do których Polska przystąpiła.

ISTNIEJĄCE I „DOMNIEMANE” FORMY OCHRONY PRZYRODY W POLSCE

Aktualna ustawa o ochronie przyrody⁵ wymienia dziesięć form ochrony przyrody (tab. 1). Cztery z nich wymagają przygotowania planu ochrony⁶. Jednakże w polskim obrocie prawnym mamy dodatkowo inne formy ochrony, wynikające z podpisanych przez Polskę konwencji i porozumień międzynarodowych^{7,8}.

Tab. 1. Ustawowe i pozaustawowe formy ochrony przyrody w Polsce. Zaznaczono te formy, które wymagają obligatoryjnie planu ochrony (źródło: opracowanie własne)

10 ustawowych form ochrony przyrody w Polsce + kilka innych	
parki narodowe	obligatoryjny wymóg utworzenia planu ochrony
rezerwat przyrody	

⁴ Z. Mirek, *Raport Zespołu Ekspertów ds. Puszczy Białowieskiej powołanego Zarządzeniem Ministra Środowiska z dnia 24 maja 2018 roku*, 2019.

⁵ K. Gruszecki, *Ustawa o ochronie przyrody: komentarz*, Kraków, Zakamycze, 2005.

⁶ Op. cit.

⁷ UNESCO. *Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage*, Dostępny w Internecie: <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/> (dostęp: 2019.12.10).

⁸ MaB Platform [dostęp: 2019.12.10)].

10 ustawowych form ochrony przyrody w Polsce + kilka innych	
parki krajobrazowe	obligatoryjny wymóg utworzenia planu ochrony
Natura 2000	
obszary chronionego krajobrazu	
użytki ekologiczne	
stanowiska dokumentacyjne	
zespoły przyrodniczo-krajobrazowe	
pomniki przyrody	
ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów	
+ Obiekty Światowego Dziedzictwa, Rezerваты Biosfery, obszary Ramsar, Karpaty itp.	obligatoryjny wymóg utworzenia planu ochrony

Do najważniejszych z nich i najbardziej znanych należą obiekty światowego dziedzictwa⁹ i rezerваты biosfery¹⁰, zarządzane przez UNESCO, a także inne obiekty związane z podpisanymi przez Polskę konwencjami, gdzie państwo sygnatariusz zobowiązuje się do utworzenia na swoim obszarze określonych obiektów chroniących miejscową przyrodę.

Tab. 2. Układ organizacji zarządzania obszarami powstałymi na mocy porozumień lub konwencji międzynarodowych (źródło: opracowanie własne)

Poziom zarządzania	Forma ochrony		
	Natura 2000	Obiekt Światowego Dziedzictwa	Rezerwat Biosfery
Poziom międzynarodowy	Komisja Europejska	UNESCO	UNESCO
Organ centralny	Minister Środowiska	Polska Akademia Nauk (?)	Minister Kultury
Organ regionalny	RDOŚ	Interesariusze	brak
Wykonawca ochrony na miejscu	Lasy Państwowe, parki narodowe i in.		Lasy Państwowe, parki narodowe

Warto zwrócić uwagę na fakt, że formą ochrony przyrody, dla której organem decyzyjnym jest organizacja międzynarodowa (Komisja Europejska), jest również sieć ostoji Natura 2000. W Polsce jednak obiekty te zostały włączone do ustawy o ochronie przyrody jako jedna

⁹ Ibidem.

¹⁰ P. Dąbrowski, *Spoleczne funkcje rezerwatów biosfery*, [w:] B. Domański, W. Kurk (red.), *Gospodarka i przestrzeń. Prace dedykowane Profesor Danucie Ptaszyckiej-Jackowskiej*, IGiGP UJ, Kraków, 2009, s. 51–62.

z form ochrony. Wymienione wyżej obiekty, dla których organem decyzyjnym jest organizacja międzynarodowa, w Polsce różnią się istotnie pod względem struktury (tab. 2).

Opisany wyżej stan formalnoprawny międzynarodowych form ochrony przyrody jest powodem szeregu nieporozumień i konfliktów, a jednocześnie pokazuje on nieskuteczność w realizacji celu, do którego owe formy ochrony przyrody zostały powołane. Powoduje to reakcje międzynarodowych organów zarządzających, które starają się wymusić na Polsce uzgodniony, prawidłowy sposób zarządzania tymi obiektami.

Dobrym przykładem bałaganu, jak i niespójności ochrony przyrody w Polsce, jest Puszcza Białowieska. Powołano tu aż siedem ustawowych form ochrony przyrody (park narodowy, rezerwy przyrody, ostoja Natura 2000, obszar chronionego krajobrazu, użytki ekologiczne, pomniki przyrody oraz ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów), a także dwie formy ochrony wynikające z umów międzynarodowych (rezerwat biosfery i obiekt światowego dziedzictwa UNESCO). Sześć największych przestrzennie form chroni obszar Puszczy Białowieskiej w ogromnym nadmiarze (tab. 3), jednak powszechnie uważa się, że ten nadmiar zamiast zwiększenia skuteczności ochrony Puszczy, powoduje wzrost bałaganu.

Tab. 3. Nadmiar powierzchni chronionej w Puszczy Białowieskiej
(źródło: opracowanie własne na podstawie Witkowski 2017¹¹)

Obiekt chroniony	Powierzchnia (w ha)	Procent powierzchni Puszczy Białowieskiej
Puszcza Białowieska (polska część)	62 219	100%
Białowieski Park Narodowy	10 517	16,9
Rezerwy przyrody	12 215	19,6
Natura 2000 (PLC 200004)	63 148	100,1
Obszar chronionego krajobrazu	78 538	126,2
Rezerwat Biosfery Białowieża	92 400	161,2
Obiekt Światowego Dziedzictwa Puszcza Białowieska	59 606	95,8
Razem procent powierzchni Puszczy Białowieskiej (ustawowe formy ochrony)		262,8
Razem wszystkie formy ochrony		519,8

¹¹ Z. Witkowski, *The Białowieża Forest controversy in the light of the world dispute in 1124 conservation biology*. „Forest Research Papers”, 78: 2017, s. 347–356.

Przykładem może być porównanie ograniczeń użytkowania na tej samej powierzchni między rezerwatem biosfery i obiektem światowego dziedzictwa. Rezerwat biosfery podzielony jest na 3 strefy o zróżnicowanym stopniu użytkowania i ochrony, od strefy ochrony ścisłej aż do strefy użytkowania rębego drzewostanów¹². Obiekt Światowego Dziedzictwa na tym samym obszarze podzielony jest na 6 stref, przy czym strefy ochrony ścisłej zajmują większą powierzchnię, a strefa użytkowania rębego jedynie marginalne powierzchnie leśne na obrzeżu Puszczy¹³. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku konfliktu między obszarem ochrony ścisłej Białowieskiego Parku Narodowego, a koniecznością stabilizacyjnej ochrony siedlisk i gatunków (ochrona czynna) na tym samym obszarze w ramach wymogów ostoi Natura 2000. Niezależnie od tego czy w bliższej lub dalszej przyszłości gospodarzem terenu będzie miejscowe nadleśnictwo, czy też park narodowy, nadmiernie skomplikowany system zarządzania ochroną przyrody Puszczy, nadal będzie wymagał rozwiązania.

PROPOZYCJA UPORZĄDKOWANIA PRAWNO-ORGANIZACYJNEJ STRUKTURY FORM OCHRONY PRZYRODY W POLSCE

Ustawa o ochronie przyrody wymienia dziesięć form ochrony bez ich wartościowania z punktu widzenia znaczenia dla ochrony określonego obszaru lub obiektu. Można poszczególne formy ochrony przyrody, z uwzględnieniem tych, których nie obejmuje regulacja ustawowa, podzielić na trzy grupy:

1. formy ochrony przyrody, dla których organem stanowiącym jest instytucja lub organizacja międzynarodowa (ostoje Natura 2000, rezerваты biosfery, obiekty światowego dziedzictwa);
2. formy ochrony stanowane i zarządzane na szczeblu rządowym (parki narodowe; do tej grupy należy również ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów);
3. formy ochrony przyrody stanowane i zarządzane na szczeblu regionalnym i lokalnym (rezerваты przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, stanowiska dokumentacyjne i pomniki przyrody).

Dwie ostatnie grupy form ochrony przyrody nie muszą podlegać żadnym zmianom. Są one tworzone i zarządzane w Polsce, a niektóre

¹² Por. <http://gmina.bialowieza.pl/pl/waloryprzyrodnicze/opracowanie-ekofizjograficzne.html>, [dostęp: 2020.01.02].

¹³ Por. <http://euroconbio.blogspot.com/2016/02/past-present-and-future-of-biaowieza.html>, [dostęp: 2020.01.02].

z nich – parki narodowe, rezerваты przyrody, pomniki przyrody i ochrona gatunkowa roślin i zwierząt – mają u nas niemal stuletnią tradycję prawn-administracyjną¹⁴. Odmienna sytuacja panuje w przypadku form ochrony przyrody, które są tworzone i zarządzane na mocy konwencji i porozumień międzynarodowych. W ich przypadku instytucją ostatniej decyzji lub kontroli jest organ międzynarodowy, który analizuje wypełnianie zobowiązań Polski w kwestii prawidłowego zarządzania tymi obiektami. W niniejszym opracowaniu skupiono się jedynie na trzech z nich występujących na obszarze Puszczy Białowieskiej: ostoja Natura 2000, rezerwat biosfery i obiekt światowego dziedzictwa. Zarządzanie tymi formami ochrony przyrody w naszym kraju jest niewłaściwe i chaotyczne (tab. 3). Tylko w przypadku ostoi Natura 2000 schemat zarządzania jasno dzieli kompetencje na szczeblu centralnym, regionalnym i lokalnym, w miejscu, gdzie obiekt jest usytuowany. W przypadku pozostałych dwóch form ochrony przyrody sytuacja jest skrajnie odmienna (tab. 4).

Rezerваты Biosfery w Polsce zostały z niewiadomych powodów podane rządowi Polskiej Akademii Nauk, gdzie zajmował się tym do niedawna Komitet Naukowy Przy Prezydium PAN „Człowiek i Środowisko”, a następnie Komitet do spraw programu UNESCO „Człowiek i Biosfera” (Man and the Biosphere Programme). W roku 2018 w ramach reorganizacji komitetów naukowych PAN, komitet ds. MaB zniknął, a jego kompetencje nie zostały jasno przypisane innemu organowi PAN.

Tab. 4. Organizacja zarządzania obszarami chronionymi, powstałymi na mocy konwencji lub porozumień międzynarodowych (źródło: opracowanie własne)

Poziom zarządzania	Forma ochrony przyrody		
	Natura 2000	Rezerwat biosfery	Obiekt światowego dziedzictwa
Instytucja międzynarodowa	Komisja Europejska	UNESCO	UNESCO
Organ centralny	Minister Środowiska	Polska Akademia Nauk (?)	Minister Kultury
Organ regionalny/ lokalny	Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska	Interesariusze (poziom gminy)	Brak
Wykonawca ochrony	Lasy Państwowe, parki narodowe		Lasy Państwowe, park narodowy

¹⁴ A. Tarnowska, *Rozwiązania instytucjonalne w zakresie ochrony przyrody w II RP*. „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska”, 4: 2014, s. 49–81.

Na szczeblu regionalnym nie ma żadnych organizacji lub instytucji zarządzających tą formą ochrony, zaś na szczeblu lokalnym, zgodnie z ideą stojącą u powstania tej formy ochrony przyrody, powinni zarządzać nią wszyscy interesariusze (poprzez swoich przedstawicieli). W Polsce są to dobrowolne grupy zainteresowanych, np. park narodowy, leśnicy, przedstawiciele samorządów itp. W niektórych obszarach podjęto i wypracowano różne formy współpracy między grupami interesariuszy, w innych, w tym w Puszczy Białowieskiej – nie. Dlatego też ta forma w Puszczy jest martwa, a niejasny schemat organizacyjny dla tej formy ochrony przyrody w naszym kraju skutkuje brakiem jakiegokolwiek działalności.

W przypadku innej formy ochrony przyrody, obiektu światowego dziedzictwa, schemat organizacyjny jest równie niedoskonały. Obiektami tymi zarządza w Polsce Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego przy wsparciu społecznej Komisji, w której zasiadają także przyrodnicy. Minister Środowiska, mimo że jest to obiekt należący do form ochrony przyrody, nie ma żadnego wpływu na działania w tym obiekcie. Zarządzają nim służby Lasów Państwowych i Białowieskiego Parku Narodowego w oparciu o szczegółowy plan zarządzania przestrzenią i walorami obiektu.

Wydaje się oczywiste, że wszystkie trzy formy ochrony przyrody powinny być zaliczone w zmienionej ustawie o ochronie przyrody do wspólnej grupy form ochrony zatwierdzanych i kontrolowanych przez instytucje i organizacje międzynarodowe. Wszystkie powinny być zarządzane lub współzarządzane (obiekt światowego dziedzictwa) przez odpowiednie organy Ministra Środowiska. Przykładem dla formalnej organizacji tych form ochrony powinien być schemat organizacyjny wypracowany dla ostoi Natura 2000, przy czym, w przypadku obiektu światowego dziedzictwa, powinien być przygotowany plan ochrony (zarządzania). Rezerwaty biosfery natomiast powinny być obligatoryjnie zarządzane przez grupę interesariuszy o wyznaczonym w ustawie składzie reprezentantów.

PROPOZYCJA NOWEGO MODELU OCHRONY PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ

Przedstawiony w tabeli 3 swoisty „nadmiar” form ochrony przyrody Puszczy Białowieskiej wcale nie służy skutecznej ochronie tego unikatowego obiektu. Oczywiście konieczność zmiany istniejącego stanu rzeczy warto rozpocząć od analizy znaczenia poszczególnych form ochrony dla zachowania przyrody Puszczy. Wśród krajowych form ochrony konieczne jest utrzymanie tutaj ochrony gatunkowej roślin,

zwierząt i grzybów, szczególnie tych gatunków, dla których przewidziano tworzenie stref ochrony (rozrodu, schronienia itp.). Oczywiście też wydaje się zachowanie w Puszczy pomników przyrody, formy ochrony dla opieki starych, okazałych drzew. Zbędne w Puszczy wydają się dwie kolejne formy ochrony – użytki ekologiczne i obszar chronionego krajobrazu. W tym przypadku znacznie skuteczniejsze dla zachowania przyrody i krajobrazu w Puszczy są dwie formy stanowiące przez instytucje międzynarodowe – ostoja Natura 2000 i obiekt światowego dziedzictwa. Rodzime formy ochrony to także rezerwat przyrody i park narodowy – obie o istotnym znaczeniu dla Puszczy, przy czym zarówno liczba rezerwatów przyrody, jak i obszar Parku Narodowego powinny ulec zmianie.

Wśród form stanowiących na szczeblu międzynarodowym ważną, choć słabo rozumianą, rolę dla ochrony puszczańskiej przyrody pełni Rezerwat Biosfery „Białowieża”. Obiekt ten obejmuje ponad 90 tys. ha powierzchni. Oznacza to, że znacznie wykracza poza obszar Puszczy, co ma swoje istotne konsekwencje: chroniąc i planując zagospodarowanie przestrzeni wokół kompleksu, możemy oddziaływać nań pozytywnie lub negatywnie. Istnienie wokół Puszczy obszaru, którego zagospodarowanie powinno być szeroko przedyskutowane z innymi interesariuszami zainteresowanymi skuteczną ochroną tego unikatowego kompleksu, pozwala na wypracowanie zagospodarowania przestrzeni wokół Puszczy w sposób najodpowiedniejszy dla jej ochrony. Ponadto wymóg współpracy interesariuszy przy podejmowaniu zarówno eksploatacji, jak i ochrony kompleksu, stopniowo uczy wszystkich skutecznego i korzystnego kompromisu. Żadna inna forma ochrony przyrody nie zapewnia tak szerokiej współpracy między interesariuszami skupionymi wokół Puszczy Białowieskiej.

Krokiem drugim dla porządkowania ochrony Puszczy Białowieskiej jest wybór wiodącej formy ochrony całego kompleksu. W tym zakresie zaproponowano dwa rozwiązania, oba propagowane przez grupy ekspertów. Rozwiązanie pierwsze, postulowane przez liczne grono przyrodników od wielu lat¹⁵ oraz organizacje pozarządowe¹⁶, opiera się na przeświadczeniu, że najlepszym sposobem rozwiązania

¹⁵ T. Wesołowski i in., *Spór o przyszłość Puszczy Białowieskiej: mity i fakty. Głos w dyskusji* [online]. Dostępny w internecie: <http://www.forestbiology.org/articles.php> [dostęp: 2020.05.19].

¹⁶ Zarząd PnrWI, *Kiedy cała Puszcza będzie parkiem narodowym? – wciąż brak deklaracji rządu*. „Dzikie Życie” 10 (17): 1995. Dostępny w internecie: <https://dzikiezycie.pl/archiwum/1995/pazdziernik-1995/kiedy-cala-puszcza-bedzie-parkiem-narodowym-wciaz-brak-deklaracji-rzadu> [dostęp: 2020.05.19].

problemów ochrony Puszczy Białowieskiej jest objęcie całego jej obszaru parkiem narodowym. Obecnie Białowieski Park Narodowy zajmuje powierzchnię niewiele ponad 10 tys. ha (tab. 2), w tym zaledwie ok. 7 tys. ha stanowią obszary podlegające ochronie ścisłej.

Istotną barierą w powiększeniu Parku Narodowego jest wielokrotnie demonstrowane stanowisko lokalnych społeczności, które nie zgadzają się z takim rozwiązaniem. Uparte apele o powołanie tego obiektu na terenie całej Puszczy jest w istocie rozniecaniem trwającego od lat konfliktu z lokalną społecznością. Ustawa o ochronie przyrody stawia bowiem przed projektodawcą powiększenia obszaru parku narodowego wymóg uzgodnienia takiej propozycji z lokalnymi samorządami. Wydaje się jednak, że wobec stopniowo zachodzących zmian, obserwowanych w postrzeganiu korzyści ekonomicznych – a te przesuwają się z pozyskania drewna na rzecz turystyki i rekreacji na terenie Puszczy¹⁷, – stanowisko lokalnej społeczności może w kolejnych latach ewoluować w kierunku uznania ochrony całej Puszczy za rozwiązanie korzystniejsze od jej eksploatacji.

Innym rozwiązaniem proponowanym przez grupę uczonych, związanych z raportem Mirka¹⁸, jest przyjęcie Obiektu Światowego Dziedzictwa, jako wiodącego dla ochrony całego kompleksu. Zaletą tego rozwiązania jest przygotowanie szczegółowych założeń dla zagospodarowania terenu z jego podziałem na kilka obszarów, od tych podlegających w istocie ochronie ścisłej, poprzez różne, coraz bardziej liberalne formy ochrony częściowej, aż po obszar znajdujący się na obrzeżu Puszczy, gdzie dopuszczono niewielkie, kontrolowane pozyskanie drewna.

To rozwiązanie, które może zostać wprowadzone bez wymogu uzgodnienia z lokalną społecznością, ma dodatkową zaletę w postaci pozostawienia istniejących struktur organizacyjnych zarządu nad Puszcza – w mniejszej części załogi Białowieskiego Parku Narodowego, na pozostałej powierzchni las pozostanie pod zarządem Lasów Państwowych.

PODSUMOWANIE

Puszcza Białowieska stanowi szczególny obiekt przyrodniczy, który został poddany wielu formom ochrony przyrody. Stan aktualny powoduje brak przejrzystości w realizacji procesu ochrony, zaś dokładna analiza struktury prawno-administracyjnej wskazuje na brak

¹⁷ M. Giergiczy, *Rekreacyjna wartość Białowieskiego Parku Narodowego*. „Ekonomia i Środowisko”, 2 (36): 2009, s. 116-128.

¹⁸ Z. Mirek, op. cit.

klarowności organizacyjnej i związany z tym brak skuteczności ochrony tego kompleksu.

Pierwotną przyczyną problemów ochrony Puszczy jest niejasny system prawno-administracyjny ochrony przyrody w Polsce. Obok istniejących od lat tradycyjnych form ochrony przyrody wprowadziliśmy dalece niekonsekwentnie formy ochrony ustanawiane przez instytucje i organizacje międzynarodowe. Autor postuluje, aby wszystkie międzynarodowe formy ochrony wprowadzić do ustawy o ochronie przyrody oraz w jej ramach precyzyjnie określić strukturę administracyjną i zarządzanie nimi. Takie rozwiązanie pozwoli na bardziej skuteczną ochronę Puszczy Białowieskiej.

W pierwszym etapie porządkowania form ochrony Puszczy należy uprościć system obiektów chronionych, w kolejnym zaś należy wybrać obiekt wiodący.

Obecnie mamy dwa konkurencyjne rozwiązania odnośnie tego, która z form ochrony przyrody powinna być takim obiektem, obejmującym ochroną cały obszar Puszczy. Pierwszym jest Białowiecki Park Narodowy, którego rozszerzenie na cały obszar kompleksu pozwoli, według autorów propozycji, na rozwiązanie problemu ochrony.

Drugim jest przyjęcie istniejącego już rozwiązania w postaci Obiektu Światowego Dziedzictwa „Puszcza Białowieska”, która to forma ochrony, podobnie jak park narodowy, objęta jest planem ochrony, a szczegółowe strefowanie powierzchni od ochrony ścisłej do ograniczonej eksploatacji wymaga zatrudnienia zarówno leśników, jak i pracowników Parku Narodowego w opiece nad Puszcza Białowieską. Aby rozwiązanie to mogło zostać wprowadzone należy włączyć do ustawowych form ochrony przyrody wszystkie te formy, które funkcjonują w Polsce na mocy uzgodnień i porozumień międzynarodowych.

LITERATURA

Blicharska M., Angelstam P., Giessen L., Hilszczański J., Hermanowicz E., Holeksa J., Jacobsen J.B., Jaroszewicz B., Konczal A., Konieczny A., Mikusiński G., Mirek Z., Mohren F., Muys B., Niedziałkowski K., Sotirov M., Stereńczak K., Szwaagrzyk J., Winder G.M., Witkowski Z., Zapłata R., Winkel G. msc., *Between biodiversity conservation and sustainable forest use – a multidisciplinary assessment of the emblematic Białowieża Forest case*. „Biological Conservation” 248: 2020. 108614.

- Dąbrowski P., *Społeczne funkcje rezerwatów biosfery*, [w:] Domański B., Kurek W. (red.), *Gospodarka i Przestrzeń. Prace dedykowane Profesor Danucie Ptaszyckiej-Jackowskiej*, IGiGP UJ, Kraków, 2009, s. 51-62.
- Giergiczny M., *Rekreacyjna wartość Białowieskiego Parku Narodowego*. „Ekonomia i Środowisko”, 2 (36): 2009, s. 116-128.
- Gruszecki K., *Ustawa o ochronie przyrody: komentarz*, Kraków, wyd. Zakamycze, 2005.
- MaB Platform [dostęp 2019-12-10].
- Mirek Z. (red.), *Raport zespołu ekspertów ds. Puszczy Białowieskiej powołanego zarządzeniem ministra środowiska z dnia 24 maja 2018 roku*, 2019 (maszynopis).
- Tarnowska A., *Rozwiązania instytucjonalne w zakresie ochrony przyrody w II RP*. „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska”, 4: 2014, s. 49-81.
- UNESCO. *Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage*. Dostępny w internecie: <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>, [dostęp: 2019.12.10].
- Wesołowski T., Kujawa A., Bobiec A., Bohdan A., Buchholz L., Chylarecki P., Engel J., Falkowski M., Gutowski J.M., Jaroszewicz B., Nowak S., Orczewska A., Mysłajek R. W., Walankiewicz W., *Spór o przyszłość Puszczy Białowieskiej: mity i fakty. Głos w dyskusji* [online]. Dostępny w internecie: www.forestbiology.org/articles.php [dostęp: 2020.05.19].
- Witkowski Z., *The Białowieża Forest controversy in the light of the world dispute in conservation biology*. „Forest Research Papers” 78: 2017, s. 347-356.
- Zarząd PnrWI, *Kiedy cała Puszcza będzie parkiem narodowym? – wciąż brak deklaracji rządu*. „Dziki Życie” 10 (17): 1995. Dostępny w internecie: <https://dzikiezycie.pl/archiwum/1995/pazdziernik-1995/kiedy-cala-puszcza-bedzie-parkiem-narodowym-wciaz-brak-deklaracji-rzadu> [dostęp: 2020.05.19].